

Sveiko proto paradoksai – valdymo jėga ar viso vidaus gyvenimo valdymo institucija?

Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijoje kilus idėjai pasitelkti istorikus, pirmoji šovusi mintis buvo: ministerija norės, kad būtų parašyta atskiros institucijos, taigi Vidaus reikalų ministerijos, susikūrusios 1918 m. ir perėjusios keletą raidos etapų, istorija.

Tačiau paaiškėjo, kad sumanymo būta žymiai platesnio ir gilesnio – peržengiant institucinius rėmus svarstyti, kas apskritai yra vidaus reikalų istorija, ir aprašyti tų vidaus reikalų klostymąsi, padėtį ir raidą nuo Lietuvos valstybės susikūrimo iki dabarties. Tačiau turėdami galvoje, kad šiandien mūsų visuomenei „vidaus reikalai“ vis dar asocijuojasi su „milicija“, t. y. visiškai specifine valstybės administravimo sritimi, su struktūra, kuri turi savo kariuomenę (ir kad tik specialistas gali atskirti, kuo kaimyninėje šalyje ši kariuomenė skiriasi nuo tikrosios kariuomenės), galėtume nuosekliai prieiti logiškos, tačiau paradoksalios išvados: „vidaus reikalus“ tirti derėtų patikėti tiems, kurie tradiciškai vadinami karybos istorikais. Jie turi savo tyrimų metodiką, žino karybos raidos epochas. Galimas ir kitas logiškas, bet taip pat paradoksalus klausimas – žinodami „užsienio reikalų“ sferą, kuria ir šiandien rūpinasi konkreti ministerija ir net prezidentas, galėtume svarstyti, kodėl vidaus reikalų ministerijai nepriskiriamos visos kitos vidaus gyvenimo sritys, kuriomis šiandien rūpinasi dar keliolika ministerijų?

Kad šis klausimas nėra nepagrįstas, rodytų artimas Lietuvos praeities pavyzdys – 1918-1940 m. Lietuvos Respublikos VRM kompetencijai priklausė sveikatos apsauga¹, taigi – priešinga sritis nei sugestijuotų iš sovietmečio ateinantys „vidaus reikalų“ įvaizdžiai. Šiandien VRM jau kuruoja regioninės politikos, savivaldos ir net informacinės visuomenės plėtros sferas. Tačiau kodėl būtent šias? Kokių teoriniu modeliu remiamasi? Tai klausimai, galintys tapti iššūkiu ne tik istorikams.

O šie turėtų kelti klausimą, kokių būdu gimsta „vidaus reikalų“ samprata, kaip vidaus politikos ar net valstybės santvarkos istorija virsta valdymo jėga istorija ar vien jėgos struktūros istorija, kokių patirčių gali teikti praeitis, bandant svarstyti mūsų laikais gimstančias problemas.?

Ar galima gauti atsakymą iš mūsų istoriografijos tradicijų?

„Valstybingumo“ istorijos samprata. Ar egzistuoja „vidaus reikalų“ sąvoka Lietuvos istorijos istoriografijoje? Nei klasikine vadinamoje Adolfo Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“, nei per pastarąjį dešimtmetį pasirodžiusiose naujose Lietuvos istorijos sintezėse mes niekur nerasime skyrelio, pavadinto „Vidaus reikalų istorija“. Kodėl taip yra? Todėl, kad yra laikomasi iš XIX a. europinės istoriografijos patirties atėjusio modelio, kad istorija iš esmės ir visų pirma yra valstybingumo istorija. Laikantis tokios sampratos pagrindinė vertybė yra stipri valstybė ar net

didvalstybė. Lietuvos atveju tokie būtų ankstyviausieji LDK laikai – „kunigaikščių“ Lietuva. Todėl galima paprastai pasakyti, kad rašant valstybingumo istoriją iš esmės vyrauja modelis, kurį sutrauktai yra suformulavęs šiuolaikinio istorijos mokslo ir istorizmo metodologijos pradininkas Leopoldas von Ranke: istorijos esmė yra ne vidaus politika ar vidaus reikalai (*Innenpolitik* arba *innere Angelegenheiten*), bet – užsienio politika (*Außenpolitik*)². Šis istoriografijos klasiko teiginys gerai paaiškina, kodėl ne tik prieškariniu Lietuvos Respublikoje, bet net ir sovietmečiu mes turėjome solidžią prof. Broniaus Dundulio LDK užsienio politikai skirtų darbų seriją³.

Tokiame valstybingumo istorijos modelyje mums rūpima vidaus politikos problematika išskyla nebent vienu, labai specifiniu aspektu – per kovotojų ir kolaborantų klausimą. Kai valstybė yra savarankiška, vidaus reikalai yra ne itin aktualūs. O kai ji praranda valstybingumą, tada istorikai pradeda svarstyti, kas gi tokie yra okupacinės ir aneksinės valstybės struktūrose dirbantys žmonės? Vincas Trumpa yra parašęs elegantišką eseistinį straipsnį „Kovotojai ir kolaborantai“⁴, kuriame jis svarstė XIX a. pradžios žmonių likimus. Šie kadaise prisiekė 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucijai, o po to, kai Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo pasidalyta Prūsijos, Austrijos ir Rusijos, ir didžioji dalis Lietuvos atiteko pastarajai, jie turėjo rasti savo gyvenimosi modelį, savo santykį su Rusijos politika ir Rusijos administracija. Trumpos svarstymai rodo, kaip sunku tiesmukiškai atsakyti į klausimą apie kovotojus ir kolaborantus ir brėžti griežtas ribas tarp struktūrų ir konkrečių žmonių, nes tas pats žmogus vienu metu ar vieniems yra laisvės kovotojas, o kitu metu ar kitiems – tautos išdavikas. Paaiškėjo, kad netgi Targovicos konfederatai, 1793 m. naikinę Gegužės 3-iosios Konstituciją ir iš esmės buvę Rusijos imperatorės Kotrynos II pakalikais, gyvenimo pabaigoje ant savo antkapių rašė: *stulta mens nobis non scelerata fuit* (kvailiai buvome, bet ne niekšai⁵). Mat dalį targovitėnų ištiko šokas, kai paaiškėjo, kad Rusija ne tik naikina Gegužės 3-iosios santvarką, bet net ir visą Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Čia Trumpa brėžia labai įspūdingas biografines kreives, atskleisdamas Adomo Jurgio Čartoryskio, Mykolo Kleopo Oginskio ir kitų gyvenimo dramas.

Lygiai tą pačią problemą ir daugybę neatsakytų klausimų matome ir XX a. antros pusės istorijoje. Ir dabar nuolat klausiama, kaip vertinti sovietinėse institucijose karjeras dariusius žmones? Ar tai buvo darbas svetimai valstybei, ar (ir) tarnavimas savo visuomenei? Ar geriau, kai tokiose struktūrose dirbujasi savas, bet ne svetimas niekšas⁶? Tačiau tokia istoriografijos kryptis, toks biografinės analizės modelis negali pretenduoti į mokslinį griežtumą (todėl pasitelkiamas neapibrėžtas eseistikos žanras), o svarbiausia – balansuoja ties pavojinga riba būti apkaltintai nusižengimu to paties Ranke's pozicijai (tapusiai istoristinės metodologijos maksima): istorikas neturi teisti praeities, neturi auklėti dėl būsimos naudos, tačiau turi viską parodyti taip, kaip buvo iš tikrųjų („wie es eigentlich gewesen“⁷). Būtent balansavimas ties šia riba, o ir apskritai „valstybingumo“ idėjai kartais prikišama spekuliatyvumo ar „filosofavimo“ nuodėmė jau XIX a. antroje pusėje lėmė istoristinės istoriografijos perėjimą į vėlyvąjį savo raidos tarpsnį⁸. Vėlyvasis

istorizmas arba „istorizmas be idėjų“ peržengė Vokietijos ribas, išplito JAV, Anglijoje, Prancūzijoje ir čia buvo pavadintas ir iki šiol vadinamas pozityvizmu. Istorijos tyrimai vis labiau užsislendė siaurų klausimų nagrinėjime, ką galima būtų pavadinti faktų gausinimo strategija. Taigi istorijos esmė – politinių įvykių istorija. Toks požiūris, dažniausiai traktuojantis įvykius kaip unikalius ir nepasikartojančius, stokojo procesualių ir struktūrinių išvalgų, todėl ir negalėjo atsakyti į klausimą, kas yra vidaus reikalai, koks yra santykis su vidaus politika ar valstybės istorija. Taigi šiuo požiūriu istorikai, prisiminę tradicinę istorijos skirstymą į tris pagrindines sritis: į ūkio, politikos ir kultūros istoriją, galėtų pasakyti tik tiek, kad vidaus reikalų istorija yra ta politikos istorijos dalis, kurios neapima užsienio politikos istorija. Priėmus tokį teiginį, vidaus reikalų istorijos objektas būtų analogiškas ūkio ar kultūros istorijai. Kadangi pastarosios tebėra mūsų istoriografijos galvos skausmas, ne ką lengviau būtų parašyti ir vidaus reikalų kaip vidaus politikos įvykių istoriją.

Valstybės ir teisės institucijų istorijos istoriografija. Tradicinėje istoriografijoje būta ir kito bandymo atsisakyti spekuliatyvumo, tai – vadinamoji „valstybės ir teisės“ istorijos istoriografija, tapusi teisės istorikų kompetencijos sritimi. Tokios krypties būta bei tebesama ir Lietuvos istorijos istoriografijoje. Jos pradžia galima laikyti vadinamąją rusų „valstybinę teisinę“ istorijos mokyklą, o Lietuvos istorijos istoriografijos „aukso fondui“ ir šiandien tebepriskiriami šios mokyklos atstovo Matvejaus Liubavskio darbai⁹. Tokios istoriografijos jau negalima pavadinti politine įvykių istorija. Iš pirmo žvilgsnio, tai jau bandymai pateikti visuomenės istorijos struktūrinės išvalgas. Tačiau jau seniai pastebėta, kad tokia istoriografija apsiriboja valstybės ir luominių institucijų aprašymu, taigi – neperžengia istorinės metodologijos (nepripažįstančios teorijos *explicite* vaidmens) ribų¹⁰. O tai lemia, kad modernioji visuomenė nėra skiriama nuo ikimoderniosios, todėl ir vargu ar ieškoma atsakymo į klausimą, kuo skiriasi valstybės institucijos paskirose epochose. „Valstybės ir teisės“ istoriografijos būta ir tarpukario Lietuvos istoriografijoje (Vokietijoje apgintos Zenono Ivinskio ir kitų disertacijos apie bajorų ir valstiečių luomus, iš rusų minėtos mokyklos atėjusio¹¹ Ivano Lappo studija¹²), ir sovietmečiu (Konstantino Jablonskio¹³ ir kitų teisės istorikų sintezės), egzistuoja ji ir šiandien¹⁴. Vis dėlto „valstybės ir teisės“ istorikai, labai plačiai operuojantys Antikos politinių santvarkų ir romėnų teisės pavyzdžiais, pritrūksta dėmesio politinių santvarkų ir institucijų chronologinei raidai. Kartais susidaro įspūdis, kad teisės istorikams svarbiausia yra antlaikinės struktūros, užgimusios antikinėje Romoje – jie nagrinėja, kiek šių laikų politinės institucijos atitinka (ar neatitinka) klasikinį Romos modelį. Tiesa, tokia pozicija nėra visiškai nemotyvuota. Juk beveik visus politinių santvarkų modelius žinojo senieji graikai – užtenka prisiminti Aristotelį, įvardijusį tris „teisingas“ santvarkas – monarchiją, aristokratiją ir politiją, ir tris „blogas“ santvarkas – tironiją, oligarchiją ir demokratiją¹⁵ (tik vėliau pastarąją sąvoką blogai daugumos valdžiai apibūdinti Polibijas pakeis ochlokratijos sąvoka). Senovės romėnai jau buvo susikūrę aiškia valdymo sistemą su penkiais magistratais – konsulais, pretoriais, kvestoriais, cenzoriais ir edilais. Net neapibrėždami,

kas yra vidaus reikalai, bent jau instituciniu aspektu „vidaus reikalų“ sritį galėtume išvelgti edilų kompetencijoje – turgaviečių kontrolė, miestų aprūpinimas, viešųjų darbų ir renginių organizavimas ir priežiūra, policijos užduotys¹⁶. Gana panašus valdymo modelis atgimė Europoje vėlyvaisiais Viduramžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais amžiais, o XVIII a. II pusėje pereita prie ministerijų sistemos (tai laikoma moderna valdymo pradžia) su vadinamosiomis penkiomis „klasikinėmis“ ministerijomis, besirūpinančiomis užsienio saugumu (užsienio reikalų ir karo ministerijos), vidaus saugumu (vidaus reikalų ir teisingumo ministerijos), mokesčiais ir finansais (finansų ministerija)¹⁷. Vis dėlto šių „klasikinių“ ministerijų susiformavimas buvo ilgo proceso rezultatas, antra vertus, moderniojoje industrinėje visuomenėje ministerijų funkcijos diferencijavosi. Ypač šis procesas palietė vidaus reikalų sritį, kurios problemomis ėmė rūpintis atsirandančios „neklasikinės“ ministerijos: darbo, socialinės rūpybos, šeimos, jaunimo, sveikatos, ūkio plėtros, žemės ūkio, statybos, muitų, technologijų, mokslo, švietimo, aplinkos apsaugos. Vidaus reikalų ministerijoms teliko valstybės ir teisės tvarkos, konstitucijos apsaugos, bendrojo valdymo, viešojo administravimo ir policijos reikalų tvarkymas¹⁸. Taigi „instituciniam“ požiūriui sunku pateikti bendresnę „vidaus reikalų“ formulę, nes šios srities institucijų pavidalai labai keitėsi. Iš „valstybės ir teisės“ istorikų darbų tegalime spręsti, jog egzistuoja ir siaura, ir plati vidaus reikalų istorijos samprata. Siauroji vidaus reikalų samprata apima tik viešosios tvarkos priežiūros spektrą, taigi čia turime tą pačią policijos ar milicijos kompetencijos sampratą. Plačioji vidaus reikalų istorijos samprata apima visą vidaus politiką ir visų valstybės institucijų istoriją (viena vertus, ne tik vyriausybės, bet ir jos aparato lygmenį, kita vertus, ne tik vykdomosios valdžios institucijas, bet ir teismų, o taip pat monarcho, prezidento ar seimo institucijas), taigi vidaus reikalai su viešuoju valdymu. Tačiau valdymo sąvoka gali apimti visas valstybės (iki kariuomenės) ir visuomenės gyvenimo sritis: nuo ūkio iki švietimo, kultūros ir religijos; apimti ir centrinės, ir lokales valdymo ir savivaldos institucijas. Jei atsižvelgsime į tai, kad mūsų politologijoje viešųjų reikalų tvarkymas yra laikomas politikos turiniu¹⁹, tai tokios apibrėžties rezultatas panašus į ankstesnįjį, gautąjį iš politinių įvykių istoriografijos – vidaus reikalai esą apima visą vidaus politiką (tiesa, ne įvykių aspektu, o instituciniu). Taigi vidaus reikalų sampratos konkretizavimas pasitelkiant valdymo sąvoką euristiniu požiūriu problemas iki galo neišsprendžia.

Tačiau dar svarbiau, kad ir politinė įvykių, ir „valstybės ir teisės“ istoriografijos dažniausiai traktuoja įvykius ir institucijas kaip unikalias ir nepasikartojančias, stokojo procesų suvokimo, todėl ir nesukūrė struktūruoto politinės istorijos modelio. Iki šiol taip ir nebandyta išsamiai nusakyti netgi Lietuvos politinės istorijos epochų, įvardijant atpažįstamomis sąvokomis Vytauto, Abiejų Tautų Respublikos laikų ar 1791-ųjų santvarkas. Nebandyta plačiau taikyti Lietuvos istorijai luominės ar konstitucinės monarchijos sąvokų. Jei šios sąvokos ir taikomos²⁰, tai ne problemiška, nesvarstant politinių santvarkų chronologinės ir regioninės tipologijos, šių santvarkų sąsajų su socioekonominiais ir sociokultūriniais procesais. Nesvarstomos ir politinių santvarkų sąsajos su

moderniosios visuomenės genezės problematika, o šios genezės chronologijos samprata svyravo ir svyruoja nuo XVI iki XIX amžiaus²¹.

Visi šie svarstymai gali pasirodyti perdėm atitrūkę nuo mums rūpimų, iš pirminės nuostabos kilusių klausimų, tačiau net siauriausio požiūrio – vidaus reikalai kaip policijos ar milicijos kompetencija – neišskleisime, dedukciškai nesuformulavę hipotezių apie tai, kur baigiasi ikimoderni (feodalinė ar luominė) visuomenė, kurioje kiekvienas riteris ar bajoras kalaviją nešiojosi ne dėl puošmenos, o dėl būtinybės apsiginti (yra pats sau ir kitiems policininkas), ir kur prasideda modernioji visuomenė, kurioje viešpatauja, ar turėtų viešpatauti įstatymas, o ne jėga, ir kur policija kaip atskira institucija yra įstatymų „angelai sargai“.

Teoriniai poslinkiai: nuo politinės prie sociopolitinės istorijos

Nuo Ranke's prie Wehlerio: istorikų ginčas dėl politinės istorijos prioritetų. Kaip minėta, pasak Ranke's, vidaus politika tarnauja užsienio politikai: idant valstybė išlaikytų savo pozicijas pasaulyje, jai būtina tam tikslui nukreipti visus vidaus reikalus. Negana to – valstybės saugumo, nepriklausomybės ir dydžio mastas garantuoja vidinės laisvės laipsnį²². Taigi vyraujančios historiografijos tradicijos požiūriu, politika ir laikoma tik užsienio politika, vyriausybių bei valstybės vyrų veiksmai, nepriklausantys nuo socialinių santykių, ekonominių interesų ir kultūrinių sąlygų. XVIII a. pab. atsiradusioje valstybės ir visuomenės dichotomijoje „valstybė“ reprezentavo visuotinę gerovę. Kadangi valstybės politika apėmė visas visuomenės gyvenimo sferas (ūkį, kultūrą, mokslą, privatų gyvenimą, laisvalaikį, pomėgius), tai ir politinė istorija buvo „visuotinė istorija“. Įvairių visuomenės gyvenimo sričių istorija terūpėjo siauriam specialistų rateliui, todėl buvo nustumta į specialias istorijos disciplinas (ūkio istorija, teisės istorija, Bažnyčios istorija, meno istorija, literatūros istorija) arba aptariama kaip pavaldumo politinei istorijai aspektu.²³ Tačiau industrinėje visuomenėje vis labiau trynėsi ribos tarp valstybės, visuomenės ir ūkio. Ypač tai išryškėjo XX amžiuje. Būtent industrinės visuomenės analizei akivaizdžiai nebetiko tradicinė istorijos mokslo struktūra. Ypač radikali permaina įvyko vokiškoje historiografijoje, kurioje susiformavo naujoji mokykla, iškėlusį šūkį politikos istoriją sieti su visuomenės istorija ir ėmusi vartoti sąvoką „socialinė politinė istorija“²⁴. Vienas iš ryškiausių šios mokyklos atstovų Hansas Ulrichas Wehleris suformulavo radikalią poziciją, kad politinės istorijos prioritetas esąs nebe užsienio, kaip teigė Ranke, bet vidaus politika²⁵. Šis iššūkis turėjo didelį poveikį istorijos mokslui, nors šiandien istorikai Wehlerio teiginio dogmatiškai ir nebekartoja, vidaus politiką priešpriešindami užsienio politikai. Empiriškai pagrįščiausia pozicija laikytina ta, kuri teigia abipusį užsienio ir vidaus politikos tarpusavio poveikį.²⁶ Antra vertus, nors sociopolitiniu požiūriu ir išlieka plačiausioji vidaus politikos samprata – apimanti visą politinį gyvenimą valstybės viduje²⁷ – tačiau minėtasis Wehlerio iššūkis reiškė ir tai, kad „politikos“ sąvoka istorinio proceso lygmenų apibūdinimuose

keičiama „valdžios“ (*Herrschaft*) sąvoka²⁸, o jos teisiškai įforminta sąranga nusakoma kita – *Gewalt* (angl. *power*) – sąvoka. Būtent pastaroji sąvoka pagal valdžios šakų atskyrimo principą taikoma nusakyti – teisminei (*judikatorische Gewalt*), įstatymų leidžiamajai (*legislative Gewalt*), ir vykdomajai (*executive Gewalt*) valdžioms. Pastarosioms dvioms, o kartais tik paskutinei taikoma „valdymo“ (*Regierung*) sąvoka, nusakanti politinių sprendimų sritį. Iš pastarosios išvedama dar viena sąvoka – „viešasis administravimas“ (arba valdymas siaurąja prasme – *öffentliche Verwaltung*), apimanti politinių sprendimų įgyvendinimo sritį²⁹. Viešasis administravimas skirstomas į: tvarkos administravimą (*Ordnungsverwaltung*) – pvz., policija, visuomeninės sveikatos priežiūros tarnybos, miškų priežiūros sistema; paslaugų administravimą (*Dienstleistungsverwaltung*) – nuo socialinės rūpybos ir nedarbo priežiūros sistemos iki gatvių ir muziejų priežiūros sistemos; ūkinį administravimą (*wirtschaftende Verwaltung*) – pvz., ūkinį subjektų pajamų ir išlaidų priežiūros sistema; „administravimo“ administravimą (*Organisationsverwaltung*) – t. y. valdininkų tobulinimo ir priežiūros sistema; politinį administravimą (*politische Verwaltung*) – turimas galvoje politinių patarėjų ministerijose korpusas³⁰. Akivaizdu, kad toks rafinuotas teorinis modelis ne tik yra susijęs su vokiečių teorinės minties poslinkiais, bet ir savo ruožtu atspindi XX a. antros pusės Vokietijos socialines realijas, – taigi yra ir institucinis modelis.

Nors toks teorinis modelis yra gimęs analizuojant moderniąsias visuomenes (po valdžios šakų atskyrimo), tačiau vykdomosios valdžios redukcija į valstybės administraciją leidžia nubrėžti ir kitokią viešojo valdymo šakų schemą: tai civilinė administracija (apimanti biurokratiją ir teisėjų korpusą), policija ir net armija³¹. Tokia sistema paprastai kildinama iš absoliutinių monarchijų valdymo sistemos. Į minėtą redukciją susitelkia ir valstybės administracijos istorijos paradigmu koncepcija. Ji apima 4 administracijos formas ir organizavimo būdus: sinekūrų sistemą (antikinė Roma ir Viduramžių bei ankstyvųjų Naujųjų amžių Europa, – tarnyba valstybės administracijoje užtikrindavo nuolatines pajamas); „grobio dalijimo“ sistemą (nuo XVIII a. pabaigos iki XIX a. pabaigos JAV, – pareigas valstybės administracijoje pasidalija rinkimus laimėjusiojo kandidato aplinkos žmonės); biurokratiją (nuo XIX a. pabaigos Europoje, pirmiausia Vokietijoje, – į pareigas valstybės administracijoje skiriami, dažniausiai konkurso tvarka, tik asmenys, turintys atitinkamą išsilavinimą ir kvalifikaciją; „naująjį“ viešąjį administravimą (XX a. antroji pusė JAV)³².

Šis nuoseklus ir gana paplitęs teorinis konceptas, besiremiantis Maxo Weberio sociologija, tarsi masina vidaus reikalų istoriją tapatinti su valdininkijos istorija. Tačiau tokiu atveju visa Lietuvos istoriografija turėtų verstis per galvą, siekdama parūpinti iki šiol neturimą socialinę istoriją. O be to, ar šioje plotmėje ieškodami atsakymo pernelyg nenutoltume nuo pirminio klausimo: kokioje istorijos pavidalų grandinėje turime pamatyti XX a. Lietuvos Vidaus reikalų ministeriją?

Tad ar nereikėtų dar sykį performuluoti prielaidinį klausimą: kokios apskritai politinės santvarkos išvelgtinos Lietuvos istorijoje? Juk būtent ta kryptimi yra pasukusi lenkų „valstybės ir

teisės“ istorikų mokykla, savo sintezes pradėjusi vadinti „santvarkos ir teisės“ istorijomis, o jų pirmuosiuose skyriuose aptarianti periodizacijos problemas³³. Neatsakę į klausimą, kada Lietuvoje išvelgtina moderniujų politinių struktūrų genezė, negalėsime svarstyti valdžių atskyrimo sistemos atsiradimo, modernaus valdymo, valdininkijos ir policijos genezės. O juk dar reikia nuolat turėti galvoje, kad į Lietuvos istoriją įsiverždavo ne tik svetimos, bet ir europinių tradicijų neatitinkančios carinės Rusijos, ir ypač Sovietų Sąjungos politinės sistemos.

Nėra skaidrumo ir teorinėje mintyje, siekiančioje paaiškinti politinių santvarkų kaitos modelį. Visų pirma, „politinės santvarkos“ sąvoka dažnai paslepama už „valstybės formos“ sąvokos, o šia apimami net trys skirtingi dalykai: valstybinė santvarka (federacija, konfederacija ar unitarinė valstybė), valstybės valdymo forma (respublika ar monarchija), politinis režimas (demokratija ar totalitarizmas)³⁴. Tai akivaizdžiai senstelėjęs ir prieštaringas modelis. Mūsų svarstomos problematikos aspektu aktualiausia būtų kalbėti apie „valstybės valdymo formą“. Tačiau čia susiduriame su tebegyvuojančia XVI a. italų mąstytojo Niccolò Machiaveli'o samprata, redukavusia Aristotelio išskirtąsias valdymo formas į dvi pagrindines politinių struktūrų formas – monarchiją ir respubliką³⁵. O priimant Machiaveli'o skyrimą lieka neaišku, kokiai valdymo formai derėtų priskirti konstitucinę monarchiją. Nors ji dažnai laikoma respublikos atmaina, tačiau Vakarų mintyje seniai autoritetinga pripažįstama Karlo Loewensteino pataisa³⁶. Pasak jos, nustatant valdymo formą, svarbiausias dalykas yra konstitucingumas, todėl ir reikia skirti konstitucines ir autokratinės santvarkas. Šis kuklus pasažas rodo, kad ne taip seniai atsiradusi sociopolitinė istorija tebėra ieškojimų kelyje net pamatiniais klausimais. Juo labiau tai turėtų būti sudėtinga Lietuvos istorijos atžvilgiu. Jos nepaaiškina unikalumo tezė, – kaip parodė Edvardo Gudavičiaus europeizacijos koncepcija, esame vėluojanti, tačiau į Vakarų civilizaciją ir Europą orientuota visuomenė. Antra vertus, jai negali tikti ir tiesmukiškai taikomi istorijos modeliai ir sąvokų aparatai. Esame ne tik vėluojanti, tačiau ne kartą iš Vakarų civilizacijos kelio išstumta visuomenė.

Kokias politinės santvarkas galima išvelgti Lietuvos istorijoje?

Nuo ankstyvosios monarchijos prie vienalumės luominės monarchijos – bajorų respublikos. Bent sąlyginai aiškesnė situacija yra kalbant apie ankstyvuosius Lietuvos istorijos amžius. Jau Ivinskis Šapokos redaguotoje Lietuvos istorijoje pradėjo kalbėti apie patriarchalinę monarchiją, kurią po Vytauto keitęs ponų išgalėjimo laikotarpis (jo pabaigos chronologija – Liublino unija ir Žygimanto Augusto mirtis)³⁷. Šią koncepciją vėliau atsargiai ir fragmentiškai koregavo „valstybės ir teisės“ istorijose plėtota ankstyvosios ir luominės monarchijos samprata, nors ir griežčiau neapibrėžiant šių santvarkų chronologijos³⁸. Bene daugiausia aiškumo čia įnešė Gudavičiaus darbai³⁹, apibrėžę ankstyvąją monarchiją kaip kunigaikščių dinastijos dominuojamą valstybę, kurioje visa likusi visuomenė yra valdiniai. Luominių institucijų nebuvimas nulėmė

valstybingumo dramas, susijusias su Krėvos sutartimi ir Jogailos tapimu Lenkijos karaliumi. Antra vertus, pasak Gudavičiaus kaip tik tuo metu ir iškyla bajorijos elitas, pareiškęs, kad valstybė – ne tik kunigaikščiai, ir šitaip tapęs Vytauto politiniu tramplinu. Vytauto epocha buvo įvardyta kaip ankstyvosios monarchijos pabaiga ir perėjimo prie luominės monarchijos pradžia. Šio perėjimo pabaiga sietina su XVI a. vidurio teisinėmis reformomis, užtikrinusiomis nuoseklų bajorų luomo atstovavimą. Tokiai luominės monarchijos formavimosi sampratai, atrodo, pritaria ir kiti⁴⁰, nors dauguma tyrinėtojų kol kas tebesikoncentruoja į siauresnį klausimą – bajorų luomo formavimąsi⁴¹. Šio pereinamojo laikotarpio santvarką Gudavičius apibūdina pareigybinės oligarchijos sąvoka ir tipologiškai kunigaikščių sluoksnių degradaciją gretina su pareigybinėmis oligarchijomis IX–XI a. Vakarų Europoje bei XIII–XIV a. Vidurio Europoje, čia jau turinčiomis luominės monarchijos požymių. Tačiau Vakarų Europoje didikų oligarchijos susiformavo anksčiau, nei iškilo miestai ir susiformavo prekybiniai-piniginiai santykiai, o vėliausiai prie Europos pritačiusioje Lietuvoje ši santvarka gyvavo jau prekiaujant su Vakarais. Tai silpnino decentralizacijos tendencijas, antra vertus, didikų „prisirišimas“ prie valstybės gilino paties bajorų luomo socialinius skirtumus. Vakaruose didikų oligarchija vainikavo tik riterių luomą, o grafus ir riterius skyrė „feodaliniai laiptai“ su daugybe socialinių pakopų. Lietuvoje bajorų luomas iš esmės teturėjo dvi padalas – ponus ir eilinius bajorus. Nepaisant šios specifikos, XV–XVI a. pirmos pusės europėjanti ponų Lietuva buvo būdingas didikų oligarchijos pavyzdys.

Vis dėlto XVI a. viduryje eilinės bajorijos ir ponų teisės susilygino, įsigalėjus nuosekliam luominiam atstovavimui. Lietuvoje, anot Gudavičiaus, susiformavo vienaluomė luominės monarchijos atmaina. Čia ir iškyla pirmasis rimtesnis neaiškumas – koks tokios santvarkos likimas? Koks yra jos santykis su visuotinai pripažįstamu „bajoriškuoju parlamentarizmu“ ir „bajorų respublika“ po 1569 m.? Pastarosiomis sąvokomis lenkų istorikai nusako etapą, keitusį luominę monarchiją. Tačiau ten ši aptinkama jau XIV–XV a., o „bajorų respublikos“ istorija kartais pradedama nuo XVI a. pradžios ar net XV a. vidurio⁴². Tad nejaugi Lietuvoje luominės monarchijos tarpsnis truko tik kelerius metus (1566–1569)? Tai neatitiktų periodizacijos principų, tokių tarpsnių reikėtų vadinti tik epizodu, o ne etapu. Tokiai sampratai tarsi prieštarautų kai kurių tyrinėtojų mėginimai XVI a. vidurio reformas traktuoti kaip Viduramžių visuomenės modernizavimo pabaigą⁴³. Tiesa, tuojau pat pripažįstama, kad „totalinis vieno visapusiškai privilegijuoto luomo įsiviešpatavimas valstybėje neleido augti ir stiprėti miestams [...] Valstybė, kurioje nuo Vytauto laikų dinastija puoselėjo stiprios monarcho valdžios įtvirtinimo idėją, buvo pastūmėta kitu, bajorų parlamentarizmo keliu. Šias negatyvias politiškai nestabilios, ekonomiškai atsilikusios agrarinės Europos valstybės likimą užprogramavusias raidos tendencijas dar labiau sustiprino unija su senesnes ir gilesnes bajorijos viešpatavimo tradicijas turėjusia Lenkijos karalyste“⁴⁴. Išeitų, kad „modernizuojančios“, „ankstyvųjų Naujųjų laikų“⁴⁵ pradžią ženklinančios reformos nulėmė „negatyvias“ raidos tendencijas!? Manytume, kad tai elementarus loginis prieštaravimas. Juk šiai

bajorų parlamentarizmo šalikelei nebuvo kito kodo – tik minėtos reformos, orientuotos į Lenkijos politinę santvarką ir politinę sistemą. Tik Lietuvoje toks kodas matomas dar ryškiau nei Lenkijoje. Juk ne kas kitas, o būtent šios reformos tarp kitų aspektų įformino ir neribotą bajorų žemėvaldą, t. y. nuosekliai pasiekė feodalinę decentralizaciją kaip dėsningo feodalinės visuomenės formavimosi tarpsnį. Šis visuomenės raidos etapas Vakarų Europoje buvo prieš luominės monarchijos epochą ir tiesiogiai siejosi su feodo susiformavimu VIII–IX a. Antra vertus, ši šalikelė buvo visos Vidurio Europos likimas. Vakarai ir Vidurio Vakarai judėjo prie absoliutizmo, naikinančio luominį atstovavimą, o Vidurio Rytų Europa ir tegalėjo pasiekti „dvaro absoliutizmo“ pakopą. Tiesa, šis Vidurio Europos modelis buvo veikiamas Vakarų, kurie įtvirtino jo kaip agrarinio „hinterlando“ pobūdį. Ekonominiai ryšiai nebeleido feodalinę decentralizacijai peraugti į valstybės susiskaldymą, tačiau magnatai akivaizdžiai dominavo „bajorų respublikoje“. Taigi mūsų bajorų respublika – vienaluomė luominė monarchija ant feodalinės decentralizacijos pamatų. Jei XVI a. vidurio reformas ir galima vadinti modernizuojančiomis, tai tik ne ankstyvųjų Naujųjų amžių turinio prasme.

Manytume, kad minėti nenuoseklumai atsiranda siekiant Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos istoriją matuoti Vakarų Europos raidos modeliu. Tai būdinga ir lenkų istoriografijai. Tačiau joje ankstyvųjų Naujųjų amžių sąvoka dažnai taikoma kontekstualiai, o ne instrumentiškai. Pavyzdžiui, jau minėtoje „Lenkijos santvarkos ir teisės istorijoje“ šia sąvoka labiau nusakomos Lenkijos visuomenės permainų prielaidos, o ne jų turinys. „Bajorų respublika“ laikoma ne tiek Vakarų Europos XVI–XVIII a. santvarkų atitikmeniu, kiek specifine luominės monarchijos atmaina⁴⁶.

Apskritai mūsų regiono istoriografinės mokyklos nusistatydamos periodizacijos principus dažnai temato vieną alternatyvą: arba pabrėžia specifinius bruožus ir konstruoja unikalią periodizacinę schemą, arba tempia „tautinę“ istoriją ant vakarietiško kurpalio. Niekas negali nuginčyti vėlyvųjų Viduramžių, Renesanso, o juo labiau vėlesnių Vakarų Europos istorijos epochų poveikio Lietuvai. Tačiau kartais pabrėžiant šį poveikį užglaištomi esminiai skirtumai. Juk tenka pripažinti, kad „Viduramžiais“⁴⁷ ar net „Renesanso“ metu Lietuvoje buvo nebaigta vidinė konversija arba christianizacija⁴⁸, „ankstyvaisiais Naujaisiais amžiais“ – prie vergovės priartėjęs baudžiavinis ūkis, viduramžiški cechai etc. O gal šie požymiai laikomi neesminiais? Išėjus, matyt, yra kita – modeliuoti savo istorijos periodizaciją atsižvelgiant į viso istorinio regiono – Vidurio Rytų Europos – kontekstą⁴⁹. Tiesa, čia viską tarsi gadina Rusijos istorijoje atrandamas absoliutizmas⁵⁰. Iš kur jis ten?

Absoliutizmas kartais vadinamas „despotizmu“; klasikinis jo pavyzdys – XVII–XVIII a. Prancūzija. Austrijos ir Prūsijos santvarkos vadinamos „apšviestuoju despotizmu“, o Rusijos – „nelabai apšviestu despotizmu“⁵¹. Ši iš pažiūros taikli gradacija šiek tiek netiksli. „Despotizmo“ sąvoka paprastai taikoma rytietiškos santvarkoms, kurių istorijoje nėra luominio atstovavimo ir, kaip sakė Georgas Hegelis, „laisvas yra tik despotas“. Iš esmės tai buvo būdinga Rusijai,

neturėjusiai luominės monarchijos tarpsnio. Todėl būtent jos XVIII a. santvarką geriau tiktų vadinti „apšviestuoju despotizmu“, o absoliutizmo sąvoką taikyti tik Vakarų Europos šalims ir vadinti jas „apšviestaisiais absoliutizmais“⁵². Šitokia teorinė konstrukcija leistų pažvelgti į Lenkijos ir Lietuvos santvarką ne kaip į „salą“ absoliutizmą „jūroje“, o kaip į dėsninę, pavėlavusią luominės monarchijos atmainą. Tokia bajoriška santvarka buvo būdinga ir Vengrijai ir net iš dalies Ispanijai, t. y. visai agrarinei Europai, kurią mes esame pavadinę barokine Europa.

Kad ir kaip ten būtų, konkretūs XVI–XVIII a. politinės santvarkos, valdymo ir valstybės administracijos tyrimai turėtų verifikuoti šią teorinę konstrukciją. Ar tiek Lenkijos, tiek Lietuvos „bajorų respublikoje“ egzistuoja modernaus valdymo požymiai, jei joje nebūta absoliutizmo, o juo labiau iš jo gimstančios biurokratijos? Mes, bent jau kol kas, manome, kad modernėjimo epocha, nebe poveikiais, o turiniu atitinkanti Vakarų standartus ir „įvedanti“ į ankstyvuosius Naujuosius amžius, mūsų regioną pasiekė tik XVIII a. antroje pusėje.

XVIII a. pabaigos reformos – modernios politinės santvarkos ir valdymo genezė? XVIII a. pabaigos permainos ir Gegužės 3-osios konstitucija – kol kas nesvarstyta tema Lietuvos modernėjimo problematikos kontekstuose. Ir tai sąlygojo ne tiek menki mūsų istoriografijos pajėgumai, kiek lietuvių istorinės savimonės pobūdis, nulemtas tautinio atgimimo radikalojo sparno pozicijos: „Mums nereikia Adomo Mickevičiaus sanklodos lietuvių“. XIX amžių paskelbus „lenkmečiu“ jo ištakų, natūralu, buvo ieškoma visame XVII–XVIII a. Taip viena ryškiausių Lenkijos–Lietuvos ir net pasaulio⁵³ istorijos viršukalnių – Gegužės 3-oji – neatitiko lietuvių istorinės atminties modelio ir buvo „atiduota“ lenkų istorinei tradicijai.

Tiesa, Adolfas Šapoka bandė švelniai nurodyti, kad XVIII a. pabaigoje formuotose unitarinėse Lenkijos–Lietuvos vykdomosios valdžios institucijose pusė vietų buvo numatyta Lietuvai⁵⁴. Tačiau šios nuorodos nepakako pakeisti bendram lietuvių istorinės atminties modeliui, suformuotam aušrininkų.

Kuo svarbi ši Konstitucija? Pirmiausia buvo keičiama santvarka – atšaukiama valdovų renkamumo tvarka, dėl kurios Lenkija ir Lietuva buvo nusiritusios į anarchijos liūną, ir valstybė skelbiama paveldima monarchija. Antra, panaikinta *liberum veto* – bajorų teisė protestuoti prieš seimo nutarimus ir žlugdyti jų darbą. Trečia, padaryta labai svarbių socialinių reformų – šioje konstitucijoje pirmąkart bandyta miestiečių luomui suteikti beveik lygias teises su bajorais (miestai įgyja atstovavimo teisę parlamente) ar bent pradėti šį procesą. Pagaliau pirmąkart užsiminta apie tai, kad valstybė teikia globą valstiečiams jų santykiuose su dvarininkais (valstybė pradeda kištis į dvaro ir valstiečio santykius).

Konstitucijoje skelbiamas sosto paveldėjimo principas Europos ir pasaulio kontekste gali atrodyti anachronistiškai (juk pasaulis kaip tik tuo metu pradėjo naikinti absoliutizmą), tačiau, nepaisant to, Lenkijos ir Lietuvos konstitucija skelbia, kad „visa žmonių visuomenės valdžia kyla iš

tautos valios“⁵⁵, taigi paveldimas monarchas tėra tautos valios reiškėjas. Ši idėja skelbiama penktame Konstitucijos artikle „Valdymas arba viešųjų valdžių paskirtis“, tiesiogiai kalbančiame apie „tris valdžias“ arba valdžios padalijimo principą: „įstatymų leidžiamoji valdžia seime, aukščiausioji vykdomoji valdžia karaliuje bei Sargyboje, bei teisminė valdžia šiam tikslui įkurtose arba įkursimose jurisdikcijose“⁵⁶. Taigi kuriama ne absoliutinė, o konstitucinė monarchija. Šia prasme ši konstitucija lygiavosi į Anglijos prieš 100 metų įvestą santvarką, tik neiformintą rašytinėje konstitucijoje. Antra vertus, galėtume sakyti, kad Lenkijos–Lietuvos santvarka tik dabar pasivijo Viduramžių Vakarų Europos šalis, kuriose jau XIV a. susiformavo trečiasis – miestiečių luomas, atstovaujamas luominiuose parlamentuose. Gegužės 3-iosios konstitucija kaip tik suformavo dviluo­mę (bajorų ir miestiečių) monarchiją su konstitucija. Bet ar šiuo teiginiu nenuvertiname konstitucijos? Priešingai – tokia išvada tik parodo, kaip sudėtinga vėluojančių visuomenių reformatoriaus orientuoti į pažangią politinę mintį ir vykdyti visuomenės gyvenimo pertvarką. Tačiau Lenkijos ir Lietuvos reformatoriai tiesiogiai rėmėsi revoliucine Prancūzijos mintimi: pirmieji konstitucijos apmatai parašyti pagal 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją. Ir nors Gegužės 3-iosios konstitucija buvo priimta vėliau nei 1787 m. JAV konstitucija, ji vis dėlto keliais mėnesiais aplenkė Prancūzijos konstituciją ir tapo pirmąją Europoje rašytine konstitucija. Be abejo, Lenkijos ir Lietuvos konstitucija radikalumu toli gražu neprilygo Prancūzijos revoliucijos dokumentams, tačiau buvo tikra sala autokratijų apsuptyje, idėjiniais ryšiais susijusi su konstitucionalizmo „kontinentu“ Vakaruose – Anglija, JAV, Prancūzija. Bet kuriuo atveju konstituciją reikėtų laikyti riba tarp senosios Lietuvos bajoriškosios santvarkos ir modernųjų laikų, taigi riba tarp Baroko ir Apšvietos epochų.

Mums rūpimos problematikos aspektu svarbu ne tik tai, kad konstitucija išskyrė vykdomąją valdžią, bet ir tai, kad buvo kuriamos institucijos, kurias jau galima vadinti moderniomis vykdomosios valdžios institucijomis. Visų pirma – tai karaliaus taryba, vadinama „Įstatymų sargyba“⁵⁷, kurią sudaro karalius kaip pirmininkas, Lenkijos primas kaip Edukacinės komisijos pirmininkas, t. y. švietimo ministras ir penki ministrai: vidaus reikalų, užsienio reikalų, karo, iždo ir policijos. Tiesa, šias pareigybes užima iš senosios santvarkos ateinantys dignitoriai: du kancleriai, etmonas, iždininkas, maršalka. Tačiau šalia jų buvo kuriamos kolegialiai organizuotos ministerijos – didžiosios komisijos: Karo ir Iždo (pradėtos formuoti jau 1764 m.), Edukacijos (1773) ir Policijos⁵⁸. Policijos komisija buvo skirta miestų valdymui. Jos funkcijos apėmė viešosios tvarkos palaikymą, žmonių ramybės ir saugumo užtikrinimą, sveikatos apsaugą, statybą ir miestų planavimą, taip pat socialinę gerovę ir globą. Šių komisijų kūrimas buvo tam tikras demokratinis ministrų kontrolės mechanizmas, taigi ministrų institucija jau nebuvo senosios santvarkos oligarchinė dignitorija, kurioje sūnūs netgi galėdavo paveldėti tėvų pareigybes.

Vis dėlto šie, į moderniąją santvarką vedantys procesai, 1795 m. buvo nutraukti. 1793 m. atsisakyta konstitucinės monarchijos, o 1795 m. iš luominės monarchijos Lietuva buvo nublokšta į

despotinė⁵⁹. Nors Gegužės 3-osios konstitucijos idėjos liko XIX a. pasipriešinimo Rusijai arsenale, XX a. pradžioje Lietuva viską turėjo pradėti iš naujo.

XIX–XX a. Lietuvos politinių santvarkų problemos. Lietuvos Respublikos politinės santvarkos apibūdinimuose tarsi daug kas aišku – Steigiamasis Seimas buvo apsisprendęs skelbti neabejotinai modernią respublikinę santvarką. Tiesa, gana dažnai pripažįstama, kad 1926 m. perversmas demokratinį režimą keitė autoritariniu, tačiau teoriniu požiūriu nėra iki galo aišku, ar tai galima laikyti politinės santvarkos permaina. Prisiminus Loewensteino konstitucinių ir autokratinių santvarkų distinkciją, argi galėtume teigti, kad 1938 m. konstitucija, Lietuvą vadinanti nebe respublika, o „valstybe“, atsisako konstitucinės santvarkos ir ją keičia autokratine? Šiuo atveju svarbūs ne tik teoriniai, bet ir empiriniai tyrimai – kiek tautinių režimų valdžios ir valdymo struktūros nutolsta nuo modernių santvarkų, sudarydamos „valdžios piramidę“ su vykdomosios valdžios, ir ypač represinių struktūrų primatu? Pastarasis empirinis aspektas yra akivaizdus Rusijos ir SSRS politinėse santvarkose – juk niekas neabejoja vykdomosios valdžios ir vidaus reikalų redukcija į slaptųjų tarnybų primatą Sovietijoje (NKVD) ar net carinėje Rusijoje⁶⁰. Tačiau teoriniu aspektu, kaip minėta, viską komplikuoja carinės Rusijos santvarkos įvardijimas absoliutizmu. Tiesa, Rusijos santvarka XVI–XX a. pradžioje neretai pateikiama kaip būdingiausias autokratinės valstybės pavyzdys⁶¹. Tačiau šiuo atveju autokratijos teorija yra pernelyg abstrakti – juk ji apima ir Rytų despotijas, ir Naujųjų amžių absoliutines monarchijas, ir fašistinius režimus bei diktatūras. Todėl absoliutizmas kartais vis dėlto skiriamas nuo autokratijos, pripažįstant, kad absoliutus monarchas skirtingai nei autokratas pripažįsta dieviškąją ir istorinę teisę ir garantuoja pavaldinių asmens ir nuosavybės saugumą⁶². Tačiau kai kada, bent jau kalbant apie „ikipetrinį“ laikotarpį, iškeliamas kontrargumentas: Maskvos valdovo valdžia formaliai neribota buvo tik Jono Žiauriojo laikais ir tik opričninos laikotarpiu ji buvo virtusi savivale. Apskritai Maskvos valdovas, tiesa, ne formaliai, o moraliai buvo ribojamas senųjų papročių ir tradicijų, ypač bažnytinių⁶³. Rusijos politinę santvarką iš tikrųjų reikėtų skirti nuo klasikinių Rytų despotijų – Gudavičius jos visuomenę laiko pereinamuoju tipu tarp Rytų ir Vakarų civilizacinių kelių. Todėl mes ir siūlome „despotinės monarchijos“ sąvoką. Tačiau absoliutizmo problematikos kontekste svarbus kitas argumentas – Rusijoje nebuvo nuoseklios nuosavybės sistemos ir luominio atstovavimo. Vadinasi, Rusijos santvarka negalėjo ginti ir suspenduoti to, ko nebuvo. O juk būtent luominio atstovavimo suspendavimas ir yra svarbiausias absoliutizmo Vakaruose požymis. Aišku, XIX a. Rusijos santvarka evoliucionavo – pakanka prisiminti Aleksandro II reformas – ir vis labiau priminė absoliutines monarchijas. Negana to, 1905–1906 m. Dūma tarytum rodė, kad Rusija siekia eiti konstitucinės monarchijos keliu, tačiau šio parlamento likimas paliudijo, kad Rusija lieka „patvaldiška“.

Bet kuriuo atveju būtent iš autokratijos kildinamas autoritarizmas ir totalitarizmas⁶⁴, kurio visus šešis požymius pagal Carlą Friedrichą ir Zbigniewą Brzeziński atitinka vėlesnė Rusijos valstybingumo tęsėja SSRS (fašistinė Vokietija – tik pirmuosius penkis)⁶⁵. Tačiau ar tokia santvarka yra pasaulio istorijos unikumas, ar vis dėlto ji tipologiškai su kuo nors gretintina, – pavyzdžiui, ar sovietinė santvarka nevadintina rytietiška despotija? Karlo Wittfogelio koncepcija leistų į tai atsakyti teigiamai⁶⁶. Tačiau iš kur sovietinėje santvarkoje modernizacija? Gudavičiaus manymu, sovietinė modernizacija yra rytietiškos modernizacijos variantas. Kad ir kaip ten būtų, Sovietų Sąjungoje buvo akivaizdus „valdžios piramidės“ ar net šios piramidės viršūnės modelis. Komunistų partijos organai faktiškai kontroliavo visą valstybės politinį gyvenimą nuo viršaus iki apačios⁶⁷. Visus politinius klausimus realiai sprendavo ne atstovaujantieji organai, o partinė nomenklatūra, kurios niekas nerinkdavo ir jokių įgaliojimų jai nesuteikdavo. Konstitucija ar priimami įstatymai partinei nomenklatūrai turėjo tik propagandinę reikšmę, nes padėdavo maskuoti neteisėtą jų valdžios pobūdį. Būtent Partija, kaip reali vykdomoji valdžia su jėgos struktūromis nuleido į valdžios piramidės⁶⁸ apačią ir įstatymų leidžiamąją, ir teisminę valdžią, jas pajungdama despotiniam Stalino ar Politbiuro centralizmui. Taigi iš Lietuvos sociopolitinės istorijos patirties įgyjame dvi hipotetines makroistorines išvadas, kurias reikėtų verifikuoti konkrečiais valdžios ir valdymo tyrimais. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija vėluodama evoliuciškai perėjo europinę luominės monarchijos stadiją ir peršokdama absoliutizmą kartu su Lenkija pabandė revoliucingai formuoti konstitucinę monarchiją. Tačiau tai liko epizodu, kaip iš dalies tokiu epizodu liko ir konstitucinės respublikinės santvarkos kūrimas prieškarinio Lietuvos Respublikoje. Antra: Lietuvą išstiko dvi „kontrrevoliucijos“ – 1795 m. nutrauktas ne tik konstitucinės monarchijos formavimasis, bet ir luominės monarchijos tradicijos, įtraukiant Lietuvą į despotinės monarchijos sistemą; 1940 m. nutraukta konstitucinė respublikinė ar autoritarinė santvarka, primetant Lietuvai sovietinio despotizmo ar totalitarizmo sistemą. Su šiomis „reakcijomis“ ir reiktų sieti „vidaus reikalų“ virsmą į valdymą jėga.

Vietoje išvadų

Turbūt vidaus reikalais nepavadinsime visos vidaus politikos ir jos institucijų istorijos, kaip galėtų sekti iš tradicinės istoriografijos. Matyt, atsakydami į pradžioje išsikelto klausimą svyruosime tarp valstybės valdymo struktūros ar visos valdininkijos matymo ir vidaus reikalų kaip „viešųjų reikalų“ administravimo (tiek policinio, tiek civilinio) apibrėžties. Tarp šių apibrėžimų ir išsietktų vidaus reikalų kaip dalies vykdomosios valdžios istorija. Veikiausiai bus sunku surasti vientisą modelį visoms Lietuvos istorijos „vidaus reikalų“ epochoms. Nenustebsime, kai kurie autoriai gal rinksis tik policijos analogų ankstesnėse epochose paieškas. Tai bus gal bus metodiškai net griežtesnis variantas. Juo labiau kad policiją galime apginti, ypač jei prisiminsime, kad

„policijos“ sąvoka kildinama iš romėnų *politia* (valstybinė santvarka), o pastaroji – iš senųjų graikų *politeia* (valstybingumas arba piliečių teisės), o šis savo ruožtu – iš senovės Graikijos miestovalstybės – polio. XVIII a. pabaigoje Lietuvoje policijos paskirtis buvo rūpintis „gerąją tvarką“ miestuose. Visai natūralu, kad autokratinės santvarkos, rinkdamosi valdymą jėga, „policijos“ sąvoką keitė – patvaldinė Rusija kaip politinę policiją buvo įsivedusi ir į Lietuvą įvedusi žandarus, o Sovietų Sąjunga – dar karingesnę miliciją (*miles* romėniškai – „karys“). Todėl, jei vidaus reikalų istorija bus rašoma kaip policijos istorija, svarbu neužmiršti „politėjos“ – valstybingumo ir piliečių teisių, ir neužmiršti svarbiausio – Lietuvos, kaip savojo „polio“.

---

¹ Žr. Zenono Butkaus tekstą „Vidaus reikalų ministerijos susikūrimas (1918 m. pabaiga – 1920 m. pradžia)“ šios knygos p.

² Žr.: Innenpolitik // *Nohlen D.* (Hrsg.). Wörterbuch Staat und Politik. Bonn, 1995, S. 247–248.

³ Keturių Broniaus Dundulio knygos apėmė visus laikotarpius, pradedant nuo XIII–XIV a.: „Lietuvos kova dėl Užnemunės ir Žemaitijos“ (1960), „Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje“ (1968; 1993); „Lietuvos užsienio politika XVI a.“ (1971), „Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII–XVIII amžiuje“ (1977).

⁴ *Trumpa V.* Kovotojai ir kolaborantai // *To pates*, Lietuva XIX amžiuje. Chicago, 1989, p. 62–77.

⁵ Ten pat, p. 69.

⁶ Posakių apie savą ir svetimą niekšą mes turime ne vieną. Prof. Edvardas Gudavičius tokiu „savu niekšu“ yra pavadinęs net didįjį Lietuvos kunigaikštį Vytautą. Toks pasakymas visuomenę dažnai šokiruoja, todėl profesorius paprastai švelnina padėtį sakydamas, kad jis tik stengiasi nuleisti Vytautą iš dangaus į žemę, o nepelnytai juodinamą Jogailą iš pragaro iškelti ant žemės.

⁷ *Ranke L.* Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514 // *Sämtliche Werke*. Leipzig, 1874, Bd. 33, S. VII.

⁸ *Norkus Z.* Istorika: Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 74–76.

⁹ *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М. 1894; М. Любавский. Литовско-русский сеймъ. Москва, 1900.

¹⁰ Žr. Norkaus pastabas apie vėlyvąją pozityvizmą ir jo eroziją: *Norkus Z.* Istorika, p. 74–78, 159–162.

¹¹ *Ланно И.* Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-Русский поветь и его сеймикъ. Юрьев, 1911.

¹² *Lappo I.* 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 1–2. Kaunas, 1934–1938.

¹³ *Jablonskis K.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio. Vilnius, 1971; *Vansevičius S.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XVI amžiaus antrosios pusės iki XVIII amžiaus pabaigos. Vilnius, 1974.

-
- ¹⁴ *Maksimaitis M., Vansevičius S.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija. Vilnius, 1997.
- ¹⁵ Žr.: *Aristotelis.* Politika. Vilnius, 1997, p. 147.
- ¹⁶ The New Encyclopedia Britannica: Macropedia. Chicago, 1997, vol. 20. p. 142–143.
- ¹⁷ Žr.: *Öffentliche Verwaltung // Wörterbuch Staat und Politik*, S. 417.
- ¹⁸ *Innenpolitik // Wörterbuch Staat und Politik*, S. 246.
- ¹⁹ Politika – tai bendro žmonių gyvenimo visuomenėje organizavimas ir reguliavimas. Iš probleminių situacijų kylantys viešieji reikalai ir būtinybė juos spręsti ir sudaro politikos turinį. Kitaip tariant, politika, kaip bendro žmonių gyvenimo organizavimas ir reguliavimas, savo turiniu yra viešųjų reikalų tvarkymas. Politikos turinys – tai žmonių grupių viešųjų reikalų tvarkymas: *Vitkus G.* Politologija. Vilnius, 2002, p. 14–18.
- ²⁰ Pvz.: *Maksimaitis M., Vansevičius S.* Lietuvos..., p. 43, 77.
- ²¹ Plg. moderniosios visuomenės genezės ištakų XVI a. sampratą reprezentatyvioje Lietuvos istorijos sintezėje: *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995, p. 219; ir neretus bandymus „modernumo“ sąvoką taikyti tik Lietuvos Respublikos laikams: *Blomeier V.* Litauen in der Zwischenkriegszeit: Skizze eines Modernisierungskonflikts. Münster, 1998; arba Vinco Trumpos koncepcija apie 1861 m. baudžiamos panaikinimą kaip „naujosios Lietuvos krikštą“, ir apie Simoną Daukantą – „naujosios Lietuvos pradininką“ ir „pirmą modernųjį lietuvį“: *Trumpa V.* Lietuva XIX amžiuje. Chicago, 1989, p. 16.
- ²² Žr.: *Innenpolitik // Wörterbuch Staat und Politik*, S. 247-248.
- ²³ *Borowski P.* Politische Geschichte // Geschichte: Ein Grundkurs / Hg. H.-J. Goertz, Reinbek bei Hamburg, 1998, S. 475–481.
- ²⁴ Žr.: *Rüsen J.* Für eine erneuerte Historik: Studien zur Theorie der Geschichtswissenschaft. – Stuttgart, 1976; *Kocka J.* Sozialgeschichte: Begriff, Entwicklung, Probleme, Göttingen, 1977.
- ²⁵ *Borowski P.* Politische Geschichte, S. 481.
- ²⁶ *Innenpolitik // Wörterbuch Staat und Politik*, S. 248.
- ²⁷ „Als Innenpolitik im weiteren Sinne werden die Formen, Inhalte, Konflikt- und Konsensprozesse wie auch die Ergebnisse politischen Handelns innerhalb eines Staates, an denen im wesentlichen nur die Angehörigen dieses Staates beteiligt sind, bezeichnet.“ – Ten pat, S. 246.
- ²⁸ Žr.: *Wehler H.-U.* Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 1: Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815, München, 1996, S. 218.
- ²⁹ *Regierung // Wörterbuch Staat und Politik*, S. 573. Paprastai viešasis administravimas neapima užsienio reikalų ir diplomatijos korpuso, o taip pat karinių reikalų, nors armija laikoma viena iš administravimo formų, šalia civilinės administracijos ir policijos. Žr. *Vitkus. G.* Politologija, p. 188.
- ³⁰ Žr.: http://de.wikipedia.org/wiki/%C3%96ffentliche_Verwaltung [Žiūrėta: 2006.08.01]
- ³¹ *Vitkus G.* Politologija, p. 188.

-
- ³² *Christensen T., Laegreid P.* New Public Management. Aldershot, 2001, p. 12.
- ³³ Plg. vieno autorių kolektyvo „valstybės ir teisės“ bei „santvarkos ir teisės“ istorijas: *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1976; *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1994.
- ³⁴ Valstybės forma // Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. T. 12. Vilnius, 1984, p. 44.
- ³⁵ Žr. : Makiavelis N. Valdovas // Rinkiniai raštai. Vilnius, 1992, p. 21.
- ³⁶ Staatsformlehre // *Nohlen D., Schulze O.* (Hrsg.). Lexikon der Politik, Bd. 1.: Politische Theorien. München, 1995, S. 590–591; *Jesse E.* Typologie politischer Systeme der Gegenwart // Grundwissen Politik / Red. L. Watzal, Bonn, ²1993, S. 165–189.
- ³⁷ *Šapoka A.* (red.). Lietuvos istorija. Kaunas, 1936 (fotografuotinis leidimas: Vilnius, 1989), p. VIII–X.
- ³⁸ Pvz.: *Maksimaitis M., Vansevičius S.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija. Vilnius, 1997. Tiesa, ankstyvosios monarchijos laikotarpis čia apibrėžiamas XIII-XIV a., o luominės monarchijos – XVI-XVIII a.
- ³⁹ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999; Žr. dar straipsnius iš rinkinio: *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos / sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 2002.
- ⁴⁰ Pvz.: *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 metų, p. 189–191, 247–267.
- ⁴¹ Žr. konceptualią feodalizmo ir bajorijos istoriografijos apžvalgą: *Kiaupienė J.* „Mes Lietuva“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Vilnius, 2003, p. 39–94.
- ⁴² *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego, s. 10–14.
- ⁴³ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 metų, p. 262.
- ⁴⁴ Ten pat, p. 263.
- ⁴⁵ Tokią sąvoką siūloma taikyti ne tik XVI a. vidurio reformoms, bet net ir visam XVI amžiui. Žr.: *Kiaupienė J.* „Mes Lietuva“, p. 36-37.
- ⁴⁶ *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego, p. 12-13.
- ⁴⁷ Žr.: *Petrauskas R.* Viduramžiai // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai / sud. V. Ališauskas ir kt. Vilnius, 2001, p. 753–762.
- ⁴⁸ Pvz.: Reformacija ne kaip Katalikų Bažnyčių konversija, o kaip parapijų tinklo sklaida. Plg.: *Tazbir J.* Spoleczny i terytorialny zasieg polskiej reformacji // Kwartalnik Historyczny. 1975, t. LXXXII, s. 723–735.
- ⁴⁹ Vakarų, Vidurio Vakarų, Vidurio Rytų, Rytų Europos regionų apibrėžtis žr.: *Conze W.* Ostmitteleuropa: Von der Spätantik bis zum 18. Jahrhundert. Munchen, 1992; *Zernack K.*

Osteuropa: Eine Einführung in seine Geschichte. München, 1977; *Halecki O.* Der Begriff der osteuropäischen Geschichte // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte: Neue Folge. 1935, Bd. 5, S. 5–6; *Halecki O.* Limits and Divisions of European History. New York, 1950.

⁵⁰ „Rusijoje absoliutizmas (vienvaldystė) formavosi nuo 16 a. 2 pusės iki 18 a. pradžios“, „Absoliutizmas panaikintas [...] Rusijoje – 1917 m. Vasario revoliucijos“: *Bielinis L.* Absoliutizmas // Visuotinė lietuvių enciklopedija. T. 1. Vilnius, 2001. p. 47.

⁵¹ *Bugnard P. Ph.* ir kt. Istorija. T. 2. Vilnius, 1995, p. 232–237.

⁵² „Apšviestojo despotizmo“ sąvoka Kotrynos II valdymui Rusijoje taikoma taip pat: *Palmer R. R., Colton J.* A History of the Modern World to 1815. New York, 1971. p. 346; Harper Encyclopedia of the Modern World / ed. R. B. Morris, G. W. Irwin. Toronto, 1970. p. 38.

⁵³ Anot žymaus lenkų istoriko Henryko Samsonowicziaus, XVIII a. pabaigoje atsirado trys garsūs kūriniai, kilę iš europinės civilizacijos: Jungtinių Amerikos Valstijų Nepriklausomybės deklaracija (1773 m., iš jos idėjų išplaukė 1787 m. konstitucija), Prancūzijos Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija bei Abiejų Tautų Respublikos Gegužės Trečiosios konstitucija. *Samsonowicz H.* Wkład Europy Środkowo-Wschodniej do cywilizacji europejskiej // Lithuania, 1994, Nr. 2(11)–3(12), p. 30.

⁵⁴ *Šapoka A.* (red.). Lietuvos istorija, p. 434.

⁵⁵ 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija / vertė ir sud. E. Raila, Vilnius, 2001, p. 21.

⁵⁶ Ten pat.

⁵⁷ *Ten pat*, p. 25. Plg. Konstitucijos leidimą originalo kalba: Konstytucja 3 maja 1791. 1791 Gegužės 3-iosios Konstitucija. The Constitution of May 3, 1791. Warszawa, 2001, p. 62–63.

⁵⁸ Pastarosios komisijos ištakas galima išvelgti 1775 m. įkurtos Nuolatinės tarybos iškalbingo pavadinimo departamente – tai Policijos arba *Gerosios tvarkos* departamentas. Nuolatinėje taryboje buvo dar Užsienio reikalų, Kariuomenės, Teisingumo ir Išdo departamentai. Apie „Įstatymų sargybos“ ir didžiųjų komisijų sudėtį bei funkcijas žr. dar: *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego, p. 312–314.

⁵⁹ Apie valstiečių, baudžiauninkų pardavimą galvomis, o ne šeimomis po 1795 m. žr.: Janulaitis A. Baudžiava Lietuvoje. Chicago, 1901. Augustino Janulaičio manymu Rusijoje buvusi ne baudžiava, o vergija: *To paties*, Lietuvos bajorai. Kaunas, 1936.

⁶⁰ „Slaptoji policija tapo tikra vykdomoji vyriausybės grandis, per kurią perduodami visi įsakymai“, – *Arendt H.* Totalitarizmo ištakas. Vilnius, 2001, p. 415. Žr. taip pat: *Fainsod M.* Terror as a system of power // The Soviet Crucible: The Soviet System in Theory and Practice / ed. by S. Hendel. Princeton etc., 1967, p. 361–385; *Fainsod M.* How Russia is ruled. Revised Edition. Cambridge, 1963.

---

⁶¹ Pvz.: <http://www.tiscali.co.uk/reference/encyclopaedia/hutchinson/m0029531.html>; Autocracy // Wikipedia, the free Encyclopedia, <http://en.wikipedia.org/wiki/Autocracy>: *The absolutist rule of the Russian Czars is probably chiefly responsible for the modern meaning of the words „autocrat“ and „autocracy“.*

⁶² Autokratie // Wikipedia, <http://de.wikipedia.org/wiki/Autokratie>

⁶³ Политический строй допетровской Руси // Википедия, <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁶⁴ Žr. 61 išnaša.

⁶⁵ *Friedrich C., Brzezinski Z.* Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge, 1965. Dėl SSRS totalitarizmo periodizacijos ir apskritai šios sąvokos taikymo sovietologijoje XX a. šeštame dešimtmetyje buvo susiformavusios bent dvi kryptys: senieji sovietologai, besilaikę totalitarizmo koncepcijos, ir revizionistai, Stalino režimą laikę išimtimi SSRS istorijoje. Revizionistų požiūris nuosekliausiai išdėstytas: *Cohen S.* Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917. New York, 1985; Paskutinis žodis šiame ginče: *Malia M.*, The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991. New York, 1994. SSRS kaip klasikiniam totalitarizmo pavyzdžiui pritaria ir kiti autoriai, žr.: *Zeigler H.* Politinė bendruomenė. Kaunas, 1993; *Žigaras F.* Politologija: mokomoji knyga. Vilnius, 2001.

⁶⁶ *Wittfogel, K.* Die Orientalische Despotie. Eine vergleichende Untersuchung totaler Macht. Köln/Berlin 1962.

⁶⁷ Apie partinės nomenklatūros valdžią, ją kaip „naująją klasę“ žr. klasikiniiais tapusius jugoslavų autoriaus veikalus: *Джилас М.* Новый класс. Анализ коммунистической системы. Нью-Йорк, 1957 (angl.: *Djilas M.* The new class: an analysis of the communist system. London, 1958; liet.: *Džilas M.* Naujoji klasė: komunistinės sistemos analizė. Bruklin, 1962); *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. Москва, 1992. Žr. taip pat: *Voslensky M.* Nomenklatura. London, 1990.

⁶⁸ Hannah Arendt apie „svogūną primenančią oficialiąją hierarchiją“: *Arendt H.* Totalitarizmo ištakos, p. 415.